

II

RÆÐA JAKOBS BENEDIKTSSONAR

‘Ég neita því . . . að íslenskur skáldskapur og sögutilbúningur standi í nokkuru sambandi við fræði annara Evrópuþjóða. Þar eru engar beinar fyrirmyndir’.

Þetta eru ekki mín orð, heldur Finns prófessors Jónssonar, en þau setti hann á blað í æviminningum sínum aðeins tveimur árum áður en hann lést. Vitaskuld vissi hann að ekki voru allir honum sammála um þetta efni, en allar athuganir á því voru þá harla skammt á veg komnar, og Finnur tók einfaldlega ekki mark á þeim, sannfæring hans var ennþá grómlaus, svo að ég noti orðalag Hermanns Pálssonar.

En síðan hefur margt gerst í þessum fræðum, og nú mundi enginn norrænufræðingur taka sér þvílík orð í munn. Bók Sverris Tómassonar sem hér er lögð fram til umræðu ber því rækilegt vitni að nú er öldin önnur. Hún er fyrsta heildarrannsókn á formálum íslenskra sagnaritara á miðöldum sem gerð hefur verið, og um leið ýtarlegasta rannsókn á einum þætti erlendra áhrifa á íslenskar miðaldabókmenntir sem íslenskur fræðimaður hefur leyst af hendi.

Rannsóknaraðferð bókarinnar er angi af þeirri fræðigrein sem Þjóðverjar hafa kallað *Toposforschung* og á upptök sín í hinni merku bók Curtiusar, *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*, sem kom fyrst út 1948 og hefur dregið á eftir sér mikinn slóða, eins og Sverrir lýsir á bls. 69 o.áfr. Curtius dró saman og flokkaði venjubundin atriði í klassískum ritum sem urðu fastir liðir í bókmenntum miðalda. Um þessi atriði notaði hann gríska orðið *topos*, sem hann sótti í gríska mælskufræði þar sem það var notað um almenna eða sameiginlega staði í ræðunni. Þetta hugtak hefur Sverrir kallað *ritklif*, sem er ágætt orð, enda á það rætur sínar í skáldskaparfræðum Snorra.

Kjarni bókarinnar og meginkenning er að íslenskir formálar miðaldarita séu yfirleitt samdir samkvæmt reglum retórískra handbóka eða skólabóka, enda komi þar ljóslega fram þau ritklif sem séu fastir liðir í formálum allt frá klassískum tíma fram á miðaldir. Höfundar íslensku formálanna hafi því venjulega farið eftir latneskum fyrirmyndum, stundum reyndar þýtt eða stælt latneska formála þegar um var að ræða latínurit sem snúið var á íslensku.

Þessa niðurstöðu styður Sverrir með ýtarlegri könnun á fjölda fræðiritum um þróun mælskufræðinnar á miðöldum og með greiningu á íslenskum formálum og þeim ritklifum sem þar eru notuð. Sá samanburður sýnir ótvírætt að íslensku formálarnir eru í beinu samhengi við bókmenntahefð miðalda.

Í þessari rannsókn hefur höfundur dregið saman mikinn fróðleik og leitað fanga í aragrúa rita, eins og sjá má af heimildaskrá hans sem er á hvorki meira né minna en 25 blaðsíðum. Mikill fjöldi þeirra rita sem þar er vísað til er ekki tiltækur hér á landi, enda er bókin að mestu leyti samin erlendis. En einmitt þessi heimildaskrá er þörf ábending um þá skelfilegu fátækt íslenskra bókasafna í þeim fræðum sem snerta íslenskar miðaldarannsóknir: bók eins og þessa hefði einfaldlega ekki verið hægt að semja hér á landi.

Bókin hefst á inngangi sem er greinargott yfirlit um nokkur meginhugtök í mælskufræði og um gerðir formála, þróun hvors tveggja á miðöldum, svo og um skólakennslu og latínukunnáttu, og að lokum er rætt um ritklif og bókmenntagreinar á miðöldum. Þetta yfirlit er vita-skuld að mestu leyti unnið upp úr ritum fræðimanna, en það er næsta þarflegt að fá slíkt yfirlit á íslensku, og það mætti raunar verða skyldulestur stúdenta í íslenskum miðaldabókmenntum. En auk þess er þessi inngangur nauðsynlegt baksvið þess sem á eftir fer, þar er lýst þeirri bókmenntahefð sem lá að baki formálaritunar á Íslandi og þeirrar bókagerðar sem á einhvern hátt studdist við erlendar fyrirmyndir, þær fyrirmyndir sem Íslendingar höfðu kynnst með latínulærðómi og lestri erlendra rita.

Þau íslensk rit sem hér koma við sögu eru einkum þrenns konar: kirkjuleg eða trúarleg rit, veraldleg sagnarit og sumar greinar skemmtunarsagna, þ.e. riddarasögur og fáeinar fornaldarsögur. Formálar þeirra eru sumir þýddir eða stældir eftir erlendum forritum, aðrir frumsamdir af höfundum eða safnendum og endursemjendum.

Nálega öllum þessum formálum er það sameiginlegt að í þeim koma fyrir ritklif sem kunn eru úr erlendum miðaldarritum. Að vísu er það misjafnt hversu mörg þeirra koma fyrir í hverjum einstökum formála, eða með öðrum orðum hversu vandlega formálarnir fylgja skólabókaforskriftum miðalda. Fyrir þessu gerir höfundur rækilega grein í fyrri hluta bókar, og verður ekki annað sagt en að hann hafi fært gild og skilmerkileg rök fyrir máli sínu.

Fyrri hlutanum skiptir höfundur í þrennt, eftir því hvaða atriði koma

beint fram í formálunum eða verða úr þeim lesin: í fyrsta lagi er *tilgangur*, í öðru lagi *tilefni* og í þriðja lagi *viðhorfið til efnisins*. Í þessum þáttum eru einstök efnisatriði og ritklif formálanna rakin hvert í sínu lagi og borin saman við erlendar fyrirmyndir. Þessi aðferð hefur óhjákvæmilega í för með sér töluverðar endurtekningar, vegna þess að sami formálinn og sömu dæmin koma fyrir og eru tekin til athugunar oft en einu sinni í mismunandi samhengi, eftir því hver efnisþáttur formálanna er til umræðu. Við þessu verður þó ekki gert eins og bókinni er niðurskipað, enda þótt það lengi bókina verulega, og stundum örli á því að ummæli höfundar um einstaka staði séu ekki með öllu samhljóða. Hinsvegar hefur þessi aðferð þann kost að hún gefur tilefni til ýtarlegri greinargerðar og samanburðar við erlend rit. Sömuleiðis varpar þessi aðferð stundum ljósi á tengsl formálanna við verkin sjálf, en þau tengsl geta verið með ýmsum hætti og eru ekki ævinlega háð því hversu mikil brögd eru að ritklifum í formálunum sjálfum. Enn fremur er þessi vandlega greining formálanna gagnleg til þess að átta sig á því hvort þeir séu varðveittir í upphaflegri mynd eða hvort líklegt sé að rjálað hafi verið við þá í síðari eftirritum. Hér verður þó að fara með gát, því að torvelt er að sanna t.d. að ákveðin ritklif hafi verið felld burt úr formálum, enda þótt þau hefðu átt að standa þar samkvæmt forskriftum skólabóka. Enda tekur Sverrir sjálfur fram og sýnir um það dæmi að því fer fjarri að öll venjubundin ritklif komi fram í hverjum formála.

Enn má nefna eitt atriði sem leiðir af þessari efnisskipun. Þær breytingar sem urðu á gerð formála frá því á 12. öld og fram á þá 14. koma tæplega nógu skýrt í ljós. Með þessu er ég ekki að halda því fram að Sverrir hafi ekki gert sér ljóst að þvílíkar breytingar hafi átt sér stað, síður en svo. Það er ljóst af mörgum ummælum hans víðs vegar í bókinni. Stutt greinargerð sem tekur aðeins til nokkurra atriða er þannig á bls. 54–56. Þar segir m.a.: 'Pegar líða tekur á 13. öld verður enn augljósara en fyrr að nákvæmar er fylgt forsögnum mælskufræða'. Þetta er vitaskuld hárrétt og um það eru nefnd ýmis dæmi hér og þar síðar í bókinni, t.d. um beina ritbeiðni (bls. 86 o.áfr.), um margorðara lof um helga menn (bls. 113 o.áfr.) og um þann sið að endurgera helgisagnir, auka þær á ýmsan hátt og breyta stíl þeirra (bls. 99, 144 og áfr.). Þarna er vitaskuld ekki aðeins um það að ræða að fara nákvæmar eftir forskriftum skólabóka, heldur eru að baki aðrar hugmyndir um stíl, aðrar fyrirmyndir erlendra bóka. Breytingar á formálunum eru aðeins þáttur

í víðtækari breytingu á viðhorfi höfundanna. Þetta sést oft óbeint víða í bókinni þegar tekin eru dæmi samhliða úr eldri ritum og yngri. Það hefði e.t.v. verið heppilegt að gera rækilegri grein fyrir þessari breytingu á einum stað, t.d. á bls. 54–56 eða í lokakafla bókar. Sú lærdómsstefna sem virðist verða ráðandi á fyrri hluta 14. aldar er býsna ná-tengd þessari breytingu, sú stefna sem menn hafa kennt við Berg Sökkason eða norðlenska benediktínaskólann. En formálar Bergs og hans skóla koma víða við sögu í þessari bók.

Í síðasta þætti fyrri hluta bókar, um viðhorfið til efnisins, svo og í síðari hlutanum og að nokkru í viðbæti, fjallar höfundur um ýmis önnur og víðtækari vandamál íslenskra miðaldabókmennta sem hann freistar að leita á lausnar í formálunum. Að sumu af þessu verður vikið hér á eftir. Um flest þessara vandamála hafa verið uppi ýmsar ólíkar skoðanir sem höfundur rekur stundum óþarflega rækilega, einkum þegar um er að ræða kenningar sem nú eru með öllu úreltar. Hinsveg-ar er gagnrýni hans á skoðunum fyrri manna oft skarpleg, ekki síst þar sem hann getur bent á að þeir hafi ekki tekið nógu mikið tillit til þeirrar erlendu bókmenntahefðar sem vissulega var kunn og áhrifadrjúg á Íslandi á miðöldum. Hér er um að ræða vandamál eins og viðhorf höfundar til verksins, höfundarhugtakið, notkun og mat heimilda, mörk sagnfræði og skáldskapar o.s.frv. Sverrir hefur hér lagt drjúgan skerf til umræðu um þessi efni frá nýjum sjónarhóli, en ósanngjarnt væri að ætlast til að hann hefði leyst þar úr öllum vanda, enda kemst hann sjaldan að beinhörðum niðurstöðum, er yfirleitt varkár í fullyrðingum, setur að vísu stundum fram tilgátur sem orka tvímælis, en hefur þá oftast fyrirvara um gildi þeirra. Enda er þá yfirleitt um að ræða spurningar sem seint verður svarað með nokkurri vissu.

Um almenn vinnubrögð höfundar er yfirleitt gott eitt að segja. Hér er fræðimannlega staðið að verki, framsetning er skýr, stundum kannske nokkuð margorð, tilvitnanir nákvæmar. Dálítið slangur af prentvillum hef ég rekist á. Leiðastar eru nokkrar rangar millivísanir í texta bókarinnar, sem orðið hafa við umbrot í blaðsíður. Aðrar prentvillum eru ekki margar og yfirleitt þess eðlis að auðvelt er að lesa í málið. Nefna má þrjú atriði sem hefði átt að útrýma í próförok. Á bls. 31 er nefnt ritið 'Tobias glosatus' og það er skýrt sem 'Thobiam metricum glosatum', og verður ekki séð hví það heiti skal standa í þolfalli. – Á bls. 18 og 30 er minnst á Alexander frá Villa Dei, en á bls. 43 er hann þrívégis nefndur Alexander Villa Dei, en svo er hann annars ekki

nefndur. – Á bls. 91 og 185 er minnst á sekvensubók sem Jón Porláksson, sá mæti skrifari, ritaði. Bókin var ekki sekvensubók heldur grallari.

Höfundur hefur þann lofsverða hátt á að þýða allar latínutilvitnanir, sem eru æði margar og mundu annars verða latínulausum lesendum torveldar viðfangs. Yfirleitt eru þessar þýðingar fullnægjandi, en þó bregður fyrir ónákvæmni á fáeinum stöðum, að vísu sjaldan svo að máli skipti um heildarmerkingu. Fáein dæmi má nefna: Þýðingin á bls. 113 efst er torskilin; réttara mundi: 'svo að með réttu bæri að heiðra guð fyrir fjölda ágættra (kirkju)feðra, þar sem hann efldi verðug verk þeirra'. – Bls. 125 efst: 'árangurslaust' á að vera 'að ástæðulausu'. – Bls. 167 í miðju: 'ef þeir skyldu verðskulda það'; réttara: 'ef einhverjir skyldu vilja líta við því'. – Bls. 201 neðst er eyða í þýðingunni (. . .), þar ætti að standa: 'Grikkir kölluðu söguna (historia) eftir (sögninni) historein', eins og raunar kemur fram á bls. 202.

Allt þetta sem ég hef nú drepit á er vitaskuld heldur ómerkilegur spardatfningur og er kannske mest til vitnis um að ég hafi lesið bókina eins og mér bar skylda til.

Við skulum nú snúa okkur að nokkrum efnisatriðum, en þar verður að fara eftir þeirri gömlu reglu sem Sverrir nefnir oft, sem sé *pauca ex multis*, þ.e. að um fátt eitt verður rætt af þeim mörgu atriðum sem bók-in fjallar um.

Sverrir ræðir nokkuð um Ólaf hvítaskáld og málfræðiritgerð hans á bls. 42–43, en áður hefur hann drepit á að bæði sú ritgerð og 4. málfræðiritgerðin séu tengdar innlendri skáldskaparfræði í handritum. Hann bendir réttilega á ritklifið um *translatio studii* hjá Ólafi, og nefnir kynni hans af Snorra Sturlusyni, en ræðir annars ekki frekar um tengsl ritgerðarinnar við innlenda skáldskaparfræði. Hinsvegar telur hann að ekki sé laust við að í ritgerð Ólafs 'birtist tólmstundagaman æðri stéttar manns'. Þetta held ég sé hæpin tilgáta. Við vitum að Ólafur fékkst við kennslu – að vísu er ókunnugt í hversu miklum mæli – og því er nær að ætla að ritgerðin sé samin að öðrum þræði sem kennslubók, en hitt kann engu síður að hafa vakað fyrir Ólafi að tengja saman erlenda og innlenda skáldskaparfræði. Þetta er framar öllu ljóst af því að hann tekur innlend dæmi um latnesku hugtökin, og í öðru lagi hnykkir hann á þessu samhengi þegar hann ber saman *paronomasia* og hendingar í íslenskum skáldskap, og í því sambandi vitnar hann í Háttatal er Snorri

hefur ort. Á sama hátt tengir hann saman *paromoion* (sem hann kallar *paranomeon*) og stuðla og höfuðstafi sem halda saman norrænum skáldskap 'svá sem naglar halda skipi saman'. Eins tengir hann saman *metaphora* og kenningar og styðst þar enn við skáldskaparfræði Snorra. Mér virðist allt þetta benda eindregið til þess að Ólafur hafi beinlínis ætlað sér að víkka svið skáldskaparfræðinnar með þessum tengslum við latneska óðfræði. Það er líka eins konar *translatio studii*. Sama hugsun kemur raunar fram í 4. málfræðiritgerðinni, sem Sverrir vitnar til á bls. 43, þar sem því skal lýst 'hversu ný skáld ok fræðimenn, ok einkanliga klerkarnir, vilja lofaz láta, hversu kveða skal'. Ólafur hvítaskáld var sjálfur skáld, og höfundur 4. málfræðiritgerðarinnar var sámléga hagarður. Báðir hafa verið lærðir í retórík og kunnað góð skil á handbókum sinnar tíðar. 4. málfræðiritgerðin hefur verið tengd þeirri uppsveiflu í lærdómi á fyrri hluta 14. aldar sem áður var minnst á, og málfræðiritgerðirnar voru skrifaðar upp í handritum af Snorra-Eddu á 14. öld. Allt virðist mér þetta því bera að sama brunni.

Sverrir gerir skilmerkilega grein fyrir efnisþáttum formála í inngangi (41–69) og þeim ritklifum sem einkenna þá í bókmenntahefð miðalda, en það má rekja til klassískrar mælskufræði. Hann drepur þar m.a. á formála Ara fyrir Íslendingabók og bendir á að hann noti ekki alla hina venjubundnu efnisþætti formálans. Að þessu kemur Sverrir oftast en einu sinni síðar í bókinni og þá ekki öldungis á sama hátt. T.d. segir á bls. 68: 'Hér er greint frá ritbeiðni, sagt frá því að verkið hafi verið sýnt biskupunum og Sæmundi presti'. En á bls. 86–87 segir að ekki sé unnt að draga neinar ályktanir af orðalagi Ara, 'þar sem ritbeiðnin er ekki bein og hugsanlegt er að við formálann hafi verið rjálað'. Að þessu víkur Sverrir enn á bls. 157 og 387 og vitnar í ritgerð sína *Tækileg vitni* í afmælisriti Björns Sigfússonar, þar sem hann fjallaði rækilegar um þetta efni. Nú er sú ritgerð ekki til umræðu hér, en ég skal ekki leyna því að röksemdafærsla hennar hefur ekki sannfært mig, og sú tilgáta sem sett er fram á bls. 387 virðist mér ekki sennileg. Þó að Ari hafi sleppt vissum hefðbundnum atriðum úr formálanum er það engin sönnun þess að við formálann hafi verið rjálað, sjálfur nefnir Sverrir mörg dæmi um slíkt. Ef Ari hefði skrifað fyrstu gerð Íslendingabókar á latínu er torvelt að greina ástæður fyrir því að síðari gerðin hefði verið skrifuð á íslensku. Nú virðist Sverrir ætla að konunga ævi Ara hafi verið sjálfstætt rit, og er sú kenning ekki ný. En ekkert bendir til þess að

hún hafi verið á latínu, enda veit ég ekki hvort Sverrir hefur hugsað sér það. En konunga ævi í einhverri mynd hefur þó verið í fyrri gerð Íslendingabókar.

Mér virðist allt eins líklegt að Ari hafi vissulega haft hugmynd um þau formsatriði sem títt var að hafa í formálum en ekki ætlað sér að beita þeim öllum. Ávarp til biskupanna þurfti hann ekki að hafa ef aðeins var um hvatningu til starfa að ræða en ekki beina ritbeiðni. Greinargerð fyrir heimildum er ekki í formála Ara, en hinsvegar telur hann upp marga heimildarmenn sína í textanum. Hverjar aðrar heimildir hefði hann þá átt að nefna í formála?

Það er vafalaust rétt, eins og segir á bls 157, að ummæli Ara um biskupana og Sæmund eigi að vera e.k. trygging fyrir traustleika ritsins. Þetta er að vissu leyti hliðstætt tilvísunum til Gissurar Hallssonar í formálum Hungurvöku og Ólafs sögu Odds munks. Mér virðist því skorta rök fyrir því að rjálað hafi verið við formála Ara eða úr honum fellt, en tilgátan um það á bls. 387 er hugvitsamlegri en hvað hún er sennileg.

Kaflinn um tilefni verkanna er hinn fróðlegasti, en þar er dregið saman það sem lesa má úr formálunum um orsakir þess að verkin voru samin. Þetta hefur ekki verið gert áður og er í alla staði hið þarfasta verk. Eina smávegis athugasemd vildi ég þó bera fram. Á bls. 96 er ýj- að að því að gerð Jóns sögu B hafi átt að knýja enn á um helgi Jóns biskups af því að hann hefði aldrei verið kanóníséraður af páfa. Um þetta vitum við of lítið, en Sverrir kemur að þessu máli síðar þar hann ræðir um tilgang dýrlingasagna (bls. 147–8). Þar telur hann að latínusögurnar um hina helgu biskupa hafi átt að stuðla að því að þeir fengjust kanóníséraðir. Í því sambandi segir hann að páfi hafi árið 1170 einn fengið vald til þess að útnefna dýrlinga. Þetta er fullmikið sagt, því að páfar voru lengi að berjast fyrir þessum rétti á síðari helmingi 12. aldar og fram á þá 13. Formlega samþykktur var þessi einkaréttur páfa á Lateranþinginu 1215 og sú samþykkt var tekin upp í decretalia Gregors IX 1234. Upp úr því hófust réttarrannsóknir páfastóls á verðandi dýrlingum. Hitt er rétt að fyrsta páfabréfið sem heimtar þennan rétt var gefið út 1172, en það var Alexander III sem amaðist við sænsku dýrlingskjöri, þar sem dýrlingsefnið þótti heldur lélegur kandídat, en þetta bréf var síðan grundvöllur kröfunnar um einkarétt páfa í þessu efni. Það er því fremur ólíklegt að íslenskir kirkjuhöfðingjar um 1200 hafi leitað eftir viðurkenningu páfa á helgi þeirra Þorláks og Jóns, enda eru um það alls engar heimildir. Hinu má aftur á móti

ekki gleyma að það var lítúrgísk nauðsyn að eiga *vita* eða lífssögu dýrlings á latínu, til þess að hægt væri lesa latneskar *lectiones* eða les á messudögum þeirra. Að það hafi verið gert sýna brotin úr Þorlákslesi sem varðveist hafa. Aðferðin í þeim er sú sama og í öðru dýrlingalesi: útdráttur er gerður úr sögu á latínu. Sama aðferðin hefur vafalaust verið höfð við latínusöguna um Jón helga, enda þótt ekkert sé varðveitt af því lesi. Þessar latínusögur hafa báðar verið samdar skömmu eftir að helgi biskupanna var samþykkt, enda hlýtur fljótlega að hafa verið gerð að því gangskör að koma á föstu ritúali á hátíðum þeirra, því að minnsta kosti á dómkirkjunum og í klaustrum og höfuðkirkjum hefur orðið að lesa tilskildar *lectiones* á latínu. Því er engin furða að Guðmundur góði hafi gengist fyrir því að hin latneska Jóns saga væri skrifuð. Vitaskuld má vera að þessar latnesku sögur hafi öðrum þræði verið ætlaðar til útflutnings, a.m.k. til erkistólsins í Þrándheimi. Þorláksles er raunar í Breviarium Nidrosiense, að vísu stytta, aftur á móti er Jóns helga þar ekki getið.

Í öðrum kafla ræðir Sverrir um tilgang eða markmið verkanna eins og því er lýst í formálum beint eða óbeint. Vitaskuld er þetta nátengt tilefni ritunar, en eins og höfundur tekur fram er yfirlýsingum formála varlega treystandi, eða eins og hann orðar það: 'tilgangurinn getur verið allt annar en höfundurinn lætur uppi í formálanum' (109). Því er nauðsynlegt að bera saman orð formálanna og verkið sjálft. Sverrir gerir fyrst skilmerkilega grein fyrir tvenns konar hlutverki helgisagna: að lofa dýrlinginn og verk hans og að láta söguna verða áheyrendum til kristilegrar uppbyggingar og eftirdæmis. Eins og hann bendir á (112) þótti ekki sæma að lofa manninn í lifanda lífi og vitnar þar í biblíustað (Eccl. 4,2). Raunar hefði öllu fremur mátt vitna í Síraksbók 11,30: '*Ante mortem ne laudes hominem quemquam*' (lofa engan mann fyrir andlát sitt), sem stendur nær texta Þorláks sögu og Jóns sögu A, en þær hafa báðar: 'Eigi skaltu lofa mann í lífi sínu' og vísa báðar í ritninguna. Hinsvegar hefur Jóns saga tilvitnunina líka á latínu: '*Ne laudaveris hominem in vita sua*', sem er ekki biblíutexti. En einmitt þessi sama latínutilvitnun stendur í latneska lesinu um Þorlák, og er líklegast að báðar íslensku sögurnar hafi fengið þessa tilvitnun þaðan. Raunar hefur Peter Koppenberg¹ fundið þessa latínutilvitnun orðrétt á íveisögu

¹ P. Koppenberg, *Hagiographische Studien zu den Biskupa sögur. Unter besonderen Berücksichtigung der Jóns saga helga*, Bochum 1980, bls. 101.

Honoriusar eftir Hilarius frá Arles, sem samin var á öndverðri 5. öld. Þessi klausa er því vafalaust fengin úr erlendum helgisögum og líklega skráð fyrst í hinni latnesku sögu um Þorlák biskup. Þetta er því enn eitt dæmi um gamalt ritklif, sem í íslensku textunum er ranglega heimfært til biblíunnar.

Hinar endurgerðu heilagra manna sögur frá síðari hluta 13. aldar og fyrri hluta hinnar 14. auka mjög á lof dýrlinganna. Þær eru glósaðar, lofið er fært í skrúðstíl að þeirrar tíðar hætti, eins og ég drap á áðan. Þetta sýnir Sverrir með mörgum dæmum úr sögum sem flestar hafa verið eignaðar norðlenska skólanum.

Sá tilgangur trúarrita að þau skuli vera mönnum sem spegill eða skuggsjá til eftirdæmis kemur fram í formála B-gerðar Þorláks sögu, en á sér eldri rætur. Sverrir vitnar í Norsku hómilíubókina (128), en hefði mátt taka fram að sá texti er bein þýðing á Alkuin, *De virtutibus et vitiis*, en það rit var líka kunnugt á Íslandi í þýðingu, þó að í yngri handritum sé. Þýðingin hefur sennilega verið til á Íslandi snemma, jafnvel á 12. öld.

Annað atriði í þessu sambandi sem Sverrir bendir réttilega á er að þessi tilgangur kemur líka fram í veraldlegum sögum sem eiga að vera til eftirdæmis um hæverska siði og drengileg verk. Þessu tengist að nokkru skemmtilegur samanburður sem Sverrir gerir á hugtakinu skemmtun í trúarlegum ritum annars vegar og veraldlegum ritum hins vegar. Þetta er athyglisverð merkingarfræðileg rannsókn, sem dregur fram misjafna afstöðu höfunda til hugtaksins skemmtun og til þess frásagnarefnis sem þeir skrá á skinn. Þar kemur m.a. fram greinarmunurinn á *fabula* og *historia*. Til *fabulae* geta svarað stjúpmaðra sögur og skröksögur, eins og Sverrir réttilega segir. Hann bendir þar á skemmtilega hliðstæðu við 'stjúpmaðra sögur er hjarðarsveinar segja' í formála Odds munks við '*fabulas Choridonis vel pecudes Melibeï*' hjá Gottfried frá Viterbo. Nú er, eins og Sverrir segir, ólíklegt að Oddur hafi þekkt Gottfried, en báðir hafa getað vitað um 7. e. clögu Vergils, þar sem Meliboeus og hjarðsveinninn Corydon koma fram: Vísast er að Gottfried hafi þekkt hana beint, en Oddur gat haft óbeina hugmynd um hjarðskáldskap Vergils. Hvers vegna skyldi hann annars minnst á hjarðarsveina, sem eðlilegra hefði verið að kalla smalamenn, eins og Sverrir segir á öðrum stað. Því miður vitum við ekki hvað stóð í latínutexta Odds.

Sverrir ræðir nokkuð endurgerðir heilagra manna sagna á bls. 140–

46 (sbr. 339–43 og 357–9) og sýnir að þær eiga margt sameiginlegt, eins og ég hef áður dregið á. Í umræðu hans um B-gerð Þorlákssögu eru mér ekki ljós rökin fyrir því að formálinn og endurgerð hennar séu frá því um 1250 (bls. 359), þ.e. miklu fyrr en hinar sögurnar sem um er rætt. En á bls. 358 segir að formálinn beri 'þess merki að vera skrifaður þegar skruðstíllinn svonefndi er farinn að gera vart við sig í klerklegum bókmenntum'. Þetta virðist mér ekki koma vel heim, heldur benda til síðari tíma. Oddaverja þáttur skiptir hér ekki máli, því að hann er vafalaust eldri en endurgerð sögunnar og skotið inn af ritstjóranum.

Í þriðja kaflanum, Viðhorfið til efnisins, rekur Sverrir fyrst þau ritklif formálanna sem gefa í skyn viðhorf höfunda til verksins en víkkar síðan rannsóknarsviðið með athyglisverðri rannsókn á höfundarhugtakinu og afstöðu til heimilda, markanna milli sagnfræði og skáldskapar. Þar er ekki lengur um formálana eina að ræða heldur verkin í heild, og raunar stangast stundum yfirlýsingar formálanna við það sem kemur fram í verkunum sjálfum. Sumpart stafar þetta af því að höfundarnir fylgja retórískum fyrirmyndum í formálanum sem koma ekki ævinlega heim við þá aðferð sem birtist í verkunum. Enda þótt Sverrir ræði hér víða um efni sem margir fræðimenn hafa áður fengist við og mikið hefur verið um skrifað, hefur hann margt þarflegt til málanna að leggja, einmitt af því að hann kemur að vandamálanum úr annarri átt en fyrirrennarar hans, miðar við þá erlendu bókmenntahefð sem að baki liggur og freistar þess að sýna fram á áhrif hennar ekki aðeins í formálanum heldur og í verkunum sjálfum. Enda þótt slík rannsókn gefi ekki endanleg svör við gömlum vafaatriðum er hún í alla staði gagnleg og vekur til umhugsunar á nýjum grundvelli.

Sverrir sýnir fram á að ritklifið um líttillæti höfundar og vanhæfi til verksins eigi sér tvennar rætur: annarsvegar í kenningum mælskufræðinnar um *captatio benevolentiae*, viðleitninni að vinna áheyrandann á sitt band, hinsvegar í *humilitas*, kristilegri auðmýkt. Hvorttveggja gat vitaskuld orðið tilgerð og yfirdrepsskapur, enda þótt svo þurfi ekki alltaf að vera, eins og höfundur dregur fram dæmi um. En þessi ummæli geta líka staðið í sambandi við bón um umbætur á verkinu, þó að svo sé ekki ævinlega. Sverrir lætur að því liggja að almenn bón um umbætur hafi ekki verið meint í alvöru, heldur séu höfundar í rauninni að gefa í skyn að engra umbóta sé þörf. Þarna sé því um að ræða innan-
tómt ritklif. Eitthvað er vafalaust til í þessu, þar sem höfundar hafa vísast talið sig vita meira um efnið en almennum lesendum væri ætlandi,

enda styðja þeir oft framsetningu sína með *auctoritatibus*, tilvísunum til rita eða örugggra heimildarmanna og varpa þannig ábyrgðinni á þá að verulegu leyti. Þó held ég að varasamt sé að alhæfa of mikið í þessu efni, ekki síst um eldri formála, þar sem rithefðin er ekki orðin eins föst. Jafnvel þótt ritklif sé notað er ekki loku fyrir það skotið að höfundur hafi tekið það bókstaflega, lagt í það raunverulega merkingu. Í því sambandi get ég ekki stillt mig um að minnast á leiðréttingartilraun Sverris á orðum Ara í formála Íslendingabókar (bls. 259): 'En hvatki es missagt es í fræðum þessum, þá es skylt at hafa þat heldr es sannara reynisk'. Orðið *missagt* er leiðrétting Árna Magnússonar á *nusagt* í handriti Jóns Erlendssonar. Sverrir telur að 'í samræmi við miðaldavenju gat ekki verið unnt að efast um að ritið flytti sannindi ein, þar sem svo voldugir ritbeiðendur stóðu að baki Ara'. Þetta virðist mér hæpin fullyrðing. Sverrir vill leiðrétta í *vansagt*, en þá er mér spurn: hvers vegna bætir Ari þá við: 'þá es skylt at hafa þat heldr es sannara reynisk', ef ekki er hugsanlegt að eitthvað hafi skolast til í frásögn hans? Ef hann hefði verið að gefa í skyn að eitthvað gæti vantað í frásögnina, ætli hann hefði þá talað um að eitthvað gæti reynst sannara? Þar virðist hann miða við að eitthvað gæti verið sannara en það sem sagt hefur verið. Þarna held ég að Sverrir hafi helst til mikla trú á fylgispækt Ara við retórískar fyrirmyndir. Raunar má vitna í formála Hungurvöku til samanburðar, þar sem segir: 'Þat mun af mínum völdum og vanrækd, ef þat er nokkut í þessu máli sem rangt reynisk, þat er ritat er, en eigi þeira manna er ek þykkjumk þenna fróðleik eptir hafa'. Hér skýtur höfundur sér ekki á bak við heimildarmenn sína frekar en Ari.

Pegar rætt er um formála Ara og aðra elstu formála íslenskra sagnarita hlýtur sú spurning að vakna hvort þar sé nóg að einblína á áhrif kennisetninga retórískra handbóka, þ.e. hvort þar hafi ekki einnig getað skipt verulegu máli bein eftirlíking erlendra rita. Sverrir víkur að hugtakinu *imitatio* á bls. 107–8 og bendir réttilega á að þess verði vart í elstu íslenskum sagnaritum. Einmitt sú staðreynd að formálar þessara rita taka ekki upp öll ritklif sem skólabækur gera ráð fyrir í formálum gæti ef til vill bent til þess að höfundar hefðu ekki síður farið beint eftir fyrirmyndum í erlendum sagnaritum, hirt þaðan það sem þeim hentadi, en ekki endilega haft kenningar skólabóka frammar öllu að forðæmi. Vitaskuld verður hér ekki komið við beinum sönnunum, en Sverrir hefur sjálfur bent á ýmsa erlenda formála þar sem finna má augljósar samsvaranir við elstu íslensku formálana, t.d. formála Beda

prests, sem gætu endurómað hjá Ara. Má ekki gera ráð fyrir að þroskaðir menn sem vaxnir eru upp úr skólalærdómi og farnir að lesa erlend sagnarit hafi litið á þau sem engu síðri fyrirmyndir en þurrar reglur handbókanna?

Sverrir rekur skilmerkilega þau ummæli formála sem lúta að mótöku verksins og hugsanlegri gagnrýni, bæði á efni og stíl og sýnir fram á að þar liggur gömul hefð að baki. Afsakanir á ófáguðum stíl eru oft í mótsögn við textann, eins og Sverrir sýnir dæmi um, t.d. ágætt dæmi úr Jóns sögu B (bls. 176), en þar hefði raunar verið æskilegt að tilfæra hliðstæðan texta úr A-gerðinni, því að þá hefði legið í augum uppi að B-gerðin beitir þar stílbragðinu *amplificatio* af töluverðri íþrótt, þrátt fyrir ummæli formálans um 'ólistugan framburð og ósnjallt orðatiltæki'. Þetta sjónarmið er í andstöðu við hugmyndir fyrri manna um *brevitas*, sem virðist ráðandi í eldri formálum. Hinsvegar er annað efst á baugi í formálum skemmtunarsagna eins og Sverrir bendir á, enda eru þeir yngri.

Ég hef áður dregið á síðari hluta kaflans um viðhorfið til efnisins, þar sem Sverrir snýr sér að almennari rannsóknarefnum. Þar fæst hann við vandamál sem um hafa verið skrifaðar heilar bækur, og eru engin tók á að rekja það hér. En eins og ég hef áður sagt er þar margt skarplega athugað og mikill fróðleikur saman komin, litið á málin frá öðru sjónarhorni en títt er í ritum fyrri manna. Ég skal aðeins nefna fáein atriði. Sverrir leggur megináherslu á tengslin við erlenda bókmenntahefð og þá lærdóma sem af þeim megi draga um starfsaðferðir höfundna, mat þeirra og notkun á heimildum, afstöðu þeirra til sannleika frásagnarinnar. Þessar spurningar tengjast hinni fornu greiningu í *historia*, *fabula* og *argumentum*, eða gróft þýtt: það sem gerst hefur, það sem hvorki er satt né sennilegt, og það sem er skáldskapur en hefði getað gerst. Síðan gat *argumentum* færst yfir í táknræna merkingu, orðið *figura* eða *integumentum*, og það bæði í trúarlegum skilningi og í skemmtunarsögum. Um þetta hefur Sverrir margt fróðlegt og athyglisvert að segja.

Umræðu Sverris um höfundarhugtakið lýkur með þessari niðurstöðu (bls. 187): '... í upphafi ritaldar má óglögggt greina á milli heimildarmanns og þess manns sem nútímamenn mundu kalla höfund'. En hvað vítt er þá hugtakið heimildarmaður? Sverrir gerir þarflega grein fyrir mismunandi heimildum: bókum, heyrnarvottum og sjónarvottum. Þetta eru allt heimildarmenn, *auctoritates*, en a.m.k. suma þeirra virðist

auðvelt að greina frá þeim sem frásögnina ritar. Mér þykir raunar ekki líklegt að með ívitnuðum orðum sé Sverrir að nálgast skoðanir sagnfestumanna.

Sverrir hefur m.a. rækilega umræðu um *fróða menn* og merkingu orðsins fróður. Margt má af þeirri umræðu læra, en vandinn er sá að orðið fróður er notað í býsna víðri merkingu, og því er erfitt að marka því bás eða negla það niður við ákveðin orð á latínu, eins og ýjað er að á bls. 226. Ég efast um að *doctus* og *sapiens* svari til orðsins fróður. Víst er að *sapiens* er venjulega þýtt með spakur eða vitur. En t.d. Oddur munkur talar um vitra menn og fróða, og þegar Ari nam marga fræði af Puríði Snorradóttur varð hann ekki af því *doctus*. Þess vegna held ég að ekki sé rétt að þýða *doctus* hjá Beda og William frá Malmesbury (bls. 224) með fróður. Þar er vissulega átt við lærða menn. Hitt má vera að í síðari ritum hafi menn getað teygt svo merkingu orðsins fróður að það tæki einnig til lærðra manna, eins og virðist vera gert í dæminu á bls 225–6. Sverrir hefur vafalaust rétt fyrir sér í því að hafna þeirri kenningu að orðið fróður hafi einkum táknað þá menn sem settu sönn fræði á bækur og ætla þeim þess vegna sérstakan sess í bókmenntasögunni.

Hér skal nú staðar numið, og er þó æði margt ónefnt sem umræðu væri vert. En hvorttveggja er að ég ætla ekki að fjalla um atriði sem fyrri andmælandi hefur þegar rætt og að bókin er svo efnismikil að þess er enginn kostur að nefna úr henni nema einstök dæmi. Og eins og oft hendir í andmælum verða þau atriðin helst fyrir valinu sem um geta verið skiptar skoðanir, eða andmælandi vill fetta fingur út í. Hitt skal þó að lokum ekki undan dregið að með þessari bók hefur höfundur unnið merkilegt starf og næsta þarflegt öllum rannsóknum á íslenskum miðaldabókmenntum. Hann hefur varpað nýju ljósi yfir tengsl ákveðins hluta íslenskra miðaldabókmennta við erlenda bókmenntahefð, sýnt á ótvíræðan hátt að þeir sem skópu þessar bókmenntir voru ekki innibýrgðir sem fé í sjóarhólmum, heldur virkir þátttakendur í bókmenntaheimi miðalda. Samspil þessarar miðaldahefðar og innlendarar bókmenntasköpunar sem lýst er í þessari bók, nær aðeins til nokkurs hluta íslenskra miðaldabókmennta. En frekari skilningur á eðli einmitt þessara bókmennta er nauðsynleg undirstaða annarra rannsókna á þeim íslenskum fornbókmenntum sem ekki koma við sögu í þessari bók. Þessa undirstöðu hefur Sverrir lagt með mikilli

elju og ærinni fyrirhöfn, dregið saman óhemju mikið efni sem áður var ókannað af íslenskum fræðimönnum. Efnismagn bókarinnar og að sumu leyti skipulag hennar kann að gera hana nokkuð seiga undir tönn, en kostir hennar eru þó miklu meiri. Hún er ein þeirra bóka sem ekki verður fram hjá gengið í þeim rannsóknum sem framundan eru á íslenskum fornbókmenntum.

Því er full ástæða til að þakka Sverri Tómassyni þetta verk og óska honum til hamingju með afrekið og þann merka áfanga sem hann hefur náð á fræðimannsferli sínum.